

ТМ	Г. XXXIV	Бр. 3	Стр. 867-891	Ниш	јул - септембар	2010.
----	----------	-------	--------------	-----	-----------------	-------

UDK 316.422(4)''15/20''(091) 316.422:640.422(497+497.11)

Оригинални научни рад

Примљено: 16. 5. 2010.

Сретен Вујовић

Филозофски факултет

Београд

ФЕНОМЕН КАФАНА И МОДЕРНИЗАЦИЈА Фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу

Резиме

Полазећи од тријаде: кафана – град – друштво/модернизација, у овом чланку се дијахронијски (од 16. до 21. века), у општим цртама и фрагментарно, указује на утицај кафане као на јавну сферу појединца, града и друштва као целине у европском, балканском и београдском социокултурном контексту. На другој страни, синхронијски, на основу социолошког преплитања микронивоа (кафана), мезонивоа (град) и макронивоа (друштво) осветљава се улога кафане као прве установе нарастајућег модерног друштва у формирању и јачању модернизације, која се негде појављује као убрзани и целовитији – Западна Европа, а негде као закасни, успорени, недовршени, половични друштвени процес – Балкан и Србија.

Кључне речи: кафана, град, друштво, јавна сфера, модернизација, европеизација

*„Кафана је много чиме нарушила столетну традицију и,
како многи сматрају, угрозила друштвени поредак“*

Александар Фотић

УВОД ИЛИ СКИЦА ЗА СОЦИОЛОШКИ ПРИСТУП КАФАНИ

У покушају да скицирамо социолошки приступ феномену кафане полазимо од тријаде: *кафана – град – друштво/модернизација*. Намеравамо да, због малог обима текста за целовитију обраду овакве теме, повезујући садржаје појмова ове тријаде, у општим и краћим

svujovic@f.bg.ac.rs;

цртама, фрагментарно, дијахронијски укажемо на то колики је и какав је утицај кафане као установе на лични и групни живот појединаца, на живот града и друштва у целини у европском, балканском и београдском социокултурном простору. И обрнуто, намера нам је, такође, да у назнакама понудимо одговор на питање о томе како друштвени и урбани контексти утичу на кафански живот. Овако замишљен циљ може се, наравно, овом приликом само делимично остварити у виду једног прегледног чланка. Притом, треба рећи да нам није познато да је било кроскултуралних истраживања на ову тему.

Вратимо се сада на конкретнији начин тријади са почетка овог текста. У вези са градом, средишњим појмом тријаде, треба се подсетити да је Јован Цвијић својевремено писао о Дубровнику као о „духовној и моралној лабораторији“, као и да су управе америчких универзитета почетком 20. века у својим каталозима Чикаго и Њујорк називали „друштвеним лабораторијама“: „град Чикаго је једна од најпотпунијих друштвених лабораторија света, „град (Њујорк С. В.) је природна лабораторија друштвене науке“ (У. Grafmeyer, J. Joseph, 1979: 9). Роберт Е. Парк, најпознатији социолог чикашке свакодневице између два светска рата, посебно је волео да проналази и проучава коцкарнице и собе за опуштање у којима се пуши опијум. Чикашка социологија града се одликовала не само еколошким већ и културалистичко-антрополошким приступом човеку и друштву и зато је примењивала квалитативну методологију: биографски метод (животну историју) и посматрање са учествовањем, што је релевантно за нашу тему.

Ако се градови могу посматрати као друштвене лабораторије на мезонивоу друштвене стварности, онда се кафане, на које се, такође, може гледати као на друштвене лабораторије, могу сврстати у микросоциолошки ниво. Отуда глобално друштво у смислу политичког, економског и културног система и њихових промена (модернизације) спадају у макрониво, то јест у макросоциологију. Знано је да се проучавањем свакодневног понашања у интеракцијама лицем у лице бави микросоциологија. Конкретније, у микросоциологији, анализом су обухваћене или појединци или мање групе као што су, на пример, ђаци у учионици или људи у кафани или на неком другом јавном месту (улици, тргу)... Интеракционисти сматрају да се друштвена стварност може објаснити уколико се пажљиво испита микросвет сачињен од појединачних људи који комуницирају путем симбола – речи, говора тела (гестова) или било ког знака који нама и другима нешто значи. Макроструктуре, или тзв. велике структуре у друштву, као што су држава, привреда и сличне, сачињене су од низа микроинтеракција. Интеракционисти заправо верују да је немогуће разумети друштвену структуру уколико се не проуче чиниоци који делују на микро нивоу. Додајмо да важи и обрнуто јер су макросоциологија и микросоциологија међусобно повезане и комплементарне, што би опет, макар делимично, требало показати и у овом раду.

На другој страни, ако бисмо хтели да се задржимо само у оквиру микро или, пак, мезонивоа друштвене стварности онда би било довољно да наша тријада буде сачињена од три следећа члана: *породица/кућа/стан – место рада/рад – кафана/доколица*. Услед захуктале индустријализације и урбанизације, односно повећане социопросторне диференцијације града, дошло је, особито у 19 веку, до одвајања места становања од места рада и места за доколицу. Супротно томе, у прединдустријским градским кућама у приземљу је обично био дућан или занатска радионица, на првом и другом спрату су живели чланови газдине породице, а на највишим спратовима и у поткровљу шегрти и послуга.

Кад је реч о социолошком приступу кафани треба истаћи да проучавање кафанског живота спада првенствено у социологију свакодневног живота, тачније, у социологије свакодневице од оне у знаку симболичког интеракционизма, преко феноменологије, етнометодологије, до студија културе, историјске социологије итд.

А сада, ред је да дефинишемо кључне појмове наше тријаде: *кафану, град и модернизацију*.

Кафана је оријентални изум. На турском се та установа називала *qahve hane*. Ту реч налазимо у персијском језику: *qahvah – khanah*, чији други део означава кућу или, енглески речено, *house*. Према *Engleskom oksfordskom rečniku* изгледа да је реч *coffe-house* први употребио 1615. године један енглески путник, Џорџ Сандис, који је те установе запазио у Истанбулу (Стојановић, 1979: 1).

Кафана је установа, јавна градска социопросторна микротворевина полифункционалног карактера: друштвеног, економског, политичког и културног. Конкретније, она је јавни и/или полујавни урбани простор намењен дружењу, доколицы, забави, хедонизму, љубави, патњи, пијењу (најпре и највише кафе, шербета, чаја, чоколаде, ликера, а, потом, у немуслиманском свету, и алкохолних пића), пушењу, једењу, пијанчењу, бoемству, пороку (проституцији, коцкању, наркоманији – хашишу, опијуму), ширењу информација, формирању јавног мњења, трговачким и правним пословима различите врсте (од легалних до нелегалних), политичким расправама и сплеткарењу, странчарењу, тајнама и заверама, историјским иницијативама, окупљању људи „од књиге и пера“, тј. формирању „литерарних форума“, остварењу различитих уметничких пројеката (музичких, позоришних, ликовних) и томе слично.

Може се рећи да постоји пирамидална организација кафана како у одређеном граду, тако на нивоу националне државе, те на међународној разини. Као што се по одређеним индикаторима рангирају градови и хотели, тако би се вероватно могле рангирати и кафане на основу свог културног и политичког идентитета и онога чиме су некад зрачиле и сада зраче на своје уже и шире окружење. С тим у

вези, типолошки посматрано, можемо разликовати оријенталне и западњачке кафане, аутентичне (традиционалне) и мекдоналдизоване кафане (модерне кафане), престоничке кафане, велеградске кафане, кафане у градовима средње величине и кафане по провинцијским варошицама, кафане познате по газдама и још више по клијентели и њеним културним и политичким идејама и иницијативама и оне које таворе у анонимности, раскошне кафане и сиротињске кафане, крчме и механе, безбедне и ризичне кафане, кафане (клубове) затвореног и отвореног типа, кафане које су *in* и оне које су *demode*, кафане са континуитетом у свом трајању и оне са дисконтинуитетом... У контексту глобализације, туристификације и конзумеризма има смисла говорити о појединим кафанама као о градским, националним и интернационалним брендovima.

За социолошки приступ кафанском феномену занимљиво је и питање структуре кафанске клијентеле у класном, слојном, етничком и родном смислу. Од социјалног статуса појединих кафанских клијентата и кафанске клијентеле као групе зависи степен њиховог располагања ресурсима, моћи и вредносним оријентацијама које као друштвени актери могу, мање или више, да користе да би идејама и намерама које су настале у кафани утицали и на ванкафански свакодневни живот, и на модернизацијске процесе на другим нивоима друштвене стварности. Нећемо погрешити ако напишемо да је и кафана повољан амбијент за стварање, јачање и дифузију социјалног и културног капитала појединаца, група и друштвених покрета.

Град је диференцирана целина становништва, активности и институција на истом простору. Ако занемаримо „урбане песимисте“, урбани оптимисти истичу да је град највеће достигнуће човечанства, место из којег зрачи цивилизација, култура, место демократије, слободе, револуције, производње знања, иновација, информација, различитости, космополитизма и, као такав, носилац процеса модернизације.

Историчарка Дубравка Стојановић, која се успешно бави друштвеном и политичком историјом, издваја кафану, из реда других институција цивилног друштва (удружења, салона, клубова), као хронолошки и по значају прву установу „новог друштва“ (Стојановић, 2008: 265). Она је „први демократски простор“ за који није била потребна „улазница“ у виду писмености, ни чланска карта, нити дисциплина карактеристична за присталице политичких странака и неких других организација. Кафана „је била прва институција релативно слободне размене мишљења, отвореног политичког резонувања, касније и политичког организовања. Била је то прва институционализација слободе мисли; ту су се формулисали први објективни захтеви нарастајућег модерног друштва“ (Стојановић, 2008: 265). Централна тема којом се у својим радовима бави Д. Стојановић јесте те-

гобна модернизација (европеизација) србијанског друштва и државе, документовано тумачећи њено кашњење, кривудање и посртање унутар развојног пута Србије и Београда.

Модернизација је глобална трансформација традиционалних, односно стагнатних друштава у динамичне системе који подразумевају кружне кумулативне процесе и усмерене структурне промене које „пролазе“ кроз све подсистеме друштва – политички, економски, културни (Пешић, 1989: 73). Навешћемо још два значења процеса модернизације. Према једном значењу, модернизација је процес обликовања и ширења начина живота заснованог на грађанској рационалности (Вебер), а према другом реч је о процесу преображаја друштва познатом под називима: урбанизација, бирократизација и индустријализација. Додајмо појму модернизација и појам *модерност* у смислу идејног и практичног пројекта који значи доминацију тржишта, приватне својине, рационалности и индивидуализма (Турза, 1998:31).

Уводни део нашег рада ћемо завршити кратким освртом на професионалне профиле аутора који су се бавили истраживањем кафана у Европи и Србији и литературу која о томе постоји. Према нашим скромним сазнањима, кафанским феноменом су се и у свету и код нас највише бавили историчари и то они чија је професионална преокупација друштвена, економска и политичка историја, а посебно историја свакодневног живота. Охрабрује чињеница да су се кафом и кафаном, макар мало, бавили светски познати историчари Фернан Бродел и Трајан Стојановић. Од истраживања домаћих историчара, уз извињење што смо, вероватно, неког пропустили, издвајамо акрибичну и веома информативну књигу *Хотели и кафане 19. века у Београду* Дивне Ђукић Замоло и темељит рад Вука Винавера „Прилог историји кафе у југословенским земљама“. Посебно скрећемо пажњу на запажене радове историчара средње генерације Александра Фотића, Дубравке Стојановић и Милана Сивиља који су посвећени кафани у оквиру друштвене историје и историографије свакодневног и приватног живота. Бројни извори везани за конзумирање кафе и кафану везани су за хроничаре, путописце, писце дневника и мемоара, публицисте, књижевнике и друге ауторе. Међу класицима социологије и савременим социолозима има аутора чији су радови више у посредној него у непосредној вези са кафанским животом. Од класика ту су Зимел (огледи о великом граду и духовном животу, о тајни, о дистанци, о странцу) и чикашки социолози међу којима је и већ поменути Парк, а од савремених светских социолога најрелевантнији су радови интеракциониста, Гофмана првенствено, али и радови других социолога који се, такође, баве социологијама свакодневног живота (феноменологија, етнометодологија, симболички интеракционизам, марксизам, феминизам, студије културе, историјска и пост-структуралистичка социологија те савремени класици попут Хабер-

маса, Гиденса и Бурдијеа), о чему је код нас последњих година највише и најуспешније писала Ивана Спасић (Спасић, 2004). Добро је да постоји и антропологија свакодневног живота о чему, примера ради, сведочи и књига Роха Сулиме *Антропологија свакодневице* (2005) у којој је једно поглавље посвећено – семиотици пијанчења.

Међу социолозима у Србији има оних који су се бавили истраживањем разних сегмената свакодневног живота, али нам, ризикујући да погрешимо, није познато да међу њима има оних који су се озбиљније бавили феноменом кафане и кафанским животом. Стога је врло вероватно да ће темат у *Темама* (бр. 3/2010) бити својеврсни социолошки „кафански“ првенац за шест социолога, ако изузмемо седмог социолога Драгољуба Ђорђевића чији је рад „*Песма о крчми Церима*“ објављен у *Споменици* професора Јована Ђирића (Ђорђевић, 2010, 210). Међутим, још један изузетак заслужује нашу пажњу, а реч је о веома успелом и обимном дипломском раду Милене Станојевић *Институција кафане и развој модерног друштва* одбрањеном пре годину дана на Одељењу Филозофског Факултета у Београду, рада који нас је, поред осталог, убедио да је „кафанско питање“ респектабилна социолошка тема.

Најзад, не можемо да заобиђемо даровитог филозофа и писца Свету Лукића који је, највероватније незнајући да као такви постоје, интуитивно применио неке елементе онога што социолози зову посматрање са учествовањем и метод животне историје, као и неке елементе Гофмановог драматуршког приступа, да би написао *Сто мојих кафана*, занимљиву студију културе и/или менталитета београдске кафанске публике у социјалистичком и на самом почетку постсоцијалистичког периода. То ћемо, засад, илустровати само следећим Лукићевим гледиштем: „Свака религија има свој опијум. У нашим скромним 'домаћим' оквирима кафана је главни носилац хедонизма, али као наше, српске религије. Кафана, значи, представља једну духовну област међу најзначајнијим. Заиста, ако се погледају укупне једначине наших родитеља између четири непознате – поред куће, службе и отаџбине – кафана као да највише, најсублимније замењује врхунске плиме слободу. Лагодност без појаса. Такав је она угао у четвороуглу да разбрушено потири остала три – пијанством, лумповањем, љубавницама, скандалима разних родова, горушицама, кајањима, јесењинством, разговорима до у бескрај, блебетањем пре и после пића и, изнад свега, вајном неком политиком, непрекидним политикама, политичким 'кувањима', 'мунђарењима' и слично“ (Лукић, 1995:5).

Смисао неколико, малочас изнетих, шутирих напомена о литератури посвећеној кафанском феномену јесте, пре свега, истицање потребе да се кафанско питање мултидисциплинарно проучава, на основу различитих извора и применом различитих и комплементарних метода, као и да у том послу учествују и наши социолози.

*ФРАГМЕНТИ О ЕВРОПСКОМ И
БАЛКАНСКИМ КАФАНСКОМ ЖИВОТУ*

Многи аутори се слажу да кафа као пиће одиграла значајну улогу у друштвеном, економском, политичком и културном животу Европе и света. То, поред осталог, значи да је поглед уназад на постанак и ширење кафана као установа нераздвојив од увида у порекло кафе као биљке и као популарног напитка.

Бродел сматра да кафа као биљка можда потиче из Персије, а вероватно из Етиопије, што ће рећи да прецизно место порекла те биљке није научно доказано, али и да није, за разлику од многих других биљака, повезано с европским прекоокеанским открићима. У сваком случају кафа се не јавља пре 1450. године. Тада се кафа пије у Адену. Поткрај 15. века допире до Меке, али ту 1511. и поново 1524. године њена потрошња бива забрањена. Године 1510. спомиње се у Каиру, а у Истанбулу 1555. Отада, у правилним размацама, употреба кафе ће бити забрањивана и поново допуштана. У међувремену проширује се по Турском царству, у Дамаску, Алепу, Алжиру. Још пре краја 16. века се потпуно одомаћила у муслиманском свету (Braudel, 1992: 270-271). „Кафа и кафана су у османском царству стигли истовремено“ (Фотић, 2005:270)

О кафи као источњачком пићу писали су тројица наших историчара – турколога Крешљановић, Спахо и Елезовић, којима се придружује и Винавер закључујући да се употреба кафе раширила по Турској пре свих осталих земаља у Европи. На основу података које су забележили турски историчари Печевеја и Хаџи Калфа сматра се да су се кафом, па одмах за њом и дуваном, заразили најпре и најјаче турски интелектуалци. По извештају млетачког баила Марозинија из 1535.: „Турци стално седе и пију, јавно у дућанима и на друму, како простаци тако и најугледнији, некакву црну водицу, врелу колико само могу да издрже, а она се добија од семена кафе, а за коју кажу да има моћ да одржи човека будним“ (цит. према Винавер, 1965, 330). Број кафана у Истанбулу је растао тако да их је крајем 16. века било тринаест. У доба велике кризе Царства, када су на дневном раду биле побуне, нереди и скупове, Порта је забрањивала кафане. Да би спречио побуне неплаћених спахија, султан је и 1602. затварао стамболске кафане, али се сад више није радило о забрани новог пића – кафе него о ликвидирању бунтовних кафана (Винавер, 1965, 330).

У тадашњим османским градовима „мангал је био главни инструмент усмене комуникације на нивоу породице, као што су амам, кафана и чаршија били најважнији инструменти усмене комуникације на јавном месту“ (Стојановић, 1992, 16). Од тих „инструмената“ је женама било друштвено допуштено да за усмену комуникацију користе само мангал у свом дому и једино амам у чаршији.

Балкански предмодерни градови су имали неке своје особености о чему Т. Стојановић овако пише: „Балкански народи су се (...) током времена упознали с три општа типа града: с полисом, у коме се није правила разлика између града и села; с аутономном комуном; и са зависним или административним градом. По већини својих карактеристика, балкански градови из раздобља 1500 – 1800. припадали су зависном типу, који је у неким случајевима био донекле измењен очувањем или обновом извесних обележја аутономне градске заједнице или полиса. Они су били зависни од престонице – Цариграда“ (Стојановић, 1992: 7). У вези са последњом реченицом из пређашњег цитата, занимљиво је гледиште историчара Стевана Павловића по коме је структура Балкана спутавала његову интеграцију изнутра па је интеграција путем освајања, културе чак и сарадње долазила споља. Балканско полуострво никада није имало једно велико градско средиште. „Покрај државних престоница, које су све нове и обласне, ма колико старе и привлачне, Балкан је имао три велике 'спољашње' престонице: Цариград, Беч и Париз (Павловић, 2004: 488). Другим речима, периферијске балканске области и државе и, самим тим, њихови периферијски градови били су зависни од Цариграда и/или од престоница централних европских држава - Беча и Париза. Узрок помањкања унутрашње интеграције османског града и чињенице да није успео да постане аутономна комуна био је његов етнички и верски полицентризам. Одржавање градова као скупова засебних и међусобно различитих стамбених чатврти (махала) био је начин којим је држава обезбеђивала своју власт, а касније су се тако понашали и ајани (феудалци). Док год су гета љубоморно чувала своју посебност, није било вероватно да ће се конституисати градска заједница и супарничка снага (Стојановић, 1992: 8). Било како било, власт султанистичког типа је и с обзиром на унутрашње устројство градова могла релативно лако да врши репресију, да уходи и хапси поданике, појединце и групе, за које процени да субверзивно „кафански“ делују, па и да затвара кафане.

А шта је то на Западу у 17. и 18 веку било ново? Другим речима, да ли је тада било иновација које су динамизовале односе између кафане, града и друштва у правцу модернизације? Многи аутори, а нарочито савременици истичу да су „кључна, а, понекад, и опасна обележја енглеских кафана 17. века: слобода говора, ширење вести, растурање новина, памфлета и књижица, наравно и оговарање и политичке конспирације (Фотић, 2005, 286). У Енглеској су још од 1664. године чланови Краљевског друштва у кафани расправљали о „филозофији“. Један члан поменутог друштва је забележио да су крајем 17. века кафане биле *the penny universities* (универзитети за један пени). Такав ореол кафане продужио се до у 18. век када је европску интелектуалну елиту обузео просветитељски дух. Фотић на-

води да је у Милану један интелектуални круг 1764. године основао часопис „*Il caffè*“ с намером да се у њему објављују чланци у духу рационализма. Оснивачи су објаснили да је идеја о таквом називу часописа везана за њихово омиљено стециште - луксузну кафану Грка Деметрија снабдевену најновијим књижевним часописима (Фотић, 2005: 278). Међутим, и то је битно за тему из наслова нашег чланка, важна је Фотићева оцена према којој „на Балкану, међу хришћанима, о таквој употреби кафане, која је у међувремену попримила све особине било које механе, нема вести све до 19. века“. Реч је, наравно, о кашњењу у модернизацијским процесима.

Т. Стојановић сматра да је у општим цртама познато коју је улогу кафана као установа играла у 17. и 18. веку. „Треба само прочитати Семјуела Пипса и Џосефа Адисона, па помислити на свакодневну узаврелост у кафани „François“ у Марсељу 1789, на говорнице и политичко сплеткарење по париским кафанама таквим као што су кафана „Foy“ или кафана „Caveau“ у то исто време“ (Стојановић, 1992). Захваљујући разним афирмативним рекламама, упркос оптужбама да је кафа анафродизијак, „напитак ушкопљеника“, кафа и кафана су почеле да освајају Париз. Први кафедија у Паризу је био Јерменин, познат по имену Паскал, који је у центру престонице 1672. године отворио први дућан у којем се пила кафа. Међутим, најславнија кафана била је „Прокоп“ чији је власник био Сицилијанац Франћеско Прокопио Колтело, који је узео име Прокоп Куто. Прокоп је нудио клијентима кафу, ушећерено воће и ликере. Треће место те кафане из 1686. године у улици Фосе Сен Жермен постоји још и данас, а на почетку своје угоститељске делатности била је састајалиште доколичара, козера, људи од духа, лепих жена. То састајалиште отмених су посећивали: Буфон, Жилбер, Дидро, д'Аламбер, Мармонтел, Волтер, Пирон, Холбах и други, и од „Прокопа“ правили литерарно-политички центар тадашње литерарне јавности. Тако су крчме помало засењене славом кафана. (Braudel, 1992: 272-273).

Хабермас је у *Јавном мњењу* показао да је у Европи у 17. и у 18. веку настајао један особен тип јавне сфере. Та „грађанска јавна сфера“ састојала се од појединаца који се окупљају на јавним местима, као што су енглеске кафане, француски салони и немачка кафанска друштва., да би расправљали о кључним питањима свог времена, Расправе које су водили биле су подстакнуте успоном периодичне штампе, која је процветала у Енлеској и другим деловима Европе у позном 17. и у 18. веку. Ова грађанска јавна сфера није била део државе већ је, напротив, била сфера која се могла супротставити активностима државних власти и где су се власти могле критиковати помоћу промишљеног аргументовања и расправе. Развој грађанске јавне сфере имао је важне последице на институционалну форму модерних држава. Тако је парламент све више био отворен за надзор; а

политичка улога слободе говора формално је призната у уставима многих модерних држава. Хабермас је тврдио да је, као издвојени тип јавног домена, грађанска јавна сфера постепено губила значај. Многи салони и кафане су коначно нестали, а периодична штампа је постала део низа медијских институција које су све више биле организоване на комерцијалној основи. Комерцијализација штампе је променила њен карактер: она је постепено престајала да буде форум за промишљену расправу и све више се бавила јагмом за профитом и унапређењем имиџа. „Хабермасов аргумент који се тиче трансформације јавне сфере, критикован је на историјској основи, а и у погледу његовог значаја за друштвене и политичке услове касног 20. века“ (Томпсон, 2009: 557) Али, концепт јавне сфере и даље је важна референтна тачка за развој облика политичких организација које су независне од државне власти. Он такође остаје интересантан појам за теоретичаре који се баве утицајем средстава масовних комуникација у модерном свету. Овај концепт наглашава важност отвореног аргументовања и расправе – било да се спроводе у медијима било у заједничком простору – као средстава за обликовање јавног мњења и решавање противречних политичких питања (Томпсон, 2009: 557).

На крају другог дела нашег прилога треба рећи да је модернизација кривудава и противречан процес који има и светле и тамне стране и не може се без остатка поистоветити са прогресом.

О КАФАНСКОМ ПИТАЊУ И МОДЕРНИЗАЦИЈИ БЕОГРАДА - ФРАГМЕНТАРНО

Поставља се питање зашто Београд и други балкански градови предњаче по времену успостављања кафане, али касне са модернизацијом у односу на западноевропске градове? Шта је утицало на закаснили па и недовршени развојни пут „балканских светова“, односно шта је спречавало првобитне балканске и београдске кафане да буду „први демократски простор“. Зашто се оне нису раније „демократизовале“ па да буду, онолико колико су то биле западњачке кафане, иницијаторке европеизације градова па и глобалних друштава, тачније зашто су модернизацијски процеси каснили односно били успорени? Најопштији одговор на ова питања је везан за ендogene и екзогене факторе развојног пута српског друштва, а може се потражити у турократији, тј. султанизму, преовлађујућем традиционализму у многим животним сферама, патријархализму, као и у недостатку већих градова и њиховом неаутономном устројству, паланачком духу итд.

Кафане су, већ крајем 16. века постојале у више наших градова под турском управом, а у 18. веку постале су свуда уобичајена појава. Турски хроничар Печевеја је 1591. године затекао кафане у Са-

рајеву, па се како претпоставља Елезовић, може очекивати да су у Скопју, Софији или Београду кафане отворене и коју деценију раније (Елезовић, 1938: 633). Енглеz Бурбури је 1665. године видео кафане у Београду и запазио да у њима Турци вређају угњетене хришћане. Међутим, др Брауна у свом путопису тврди да су га јерменски трговци у Београду 1669. године почастили шербетом, кафом али и вином, које су Турци тако презирали у јавности. Овај Енглеz је приметио да „Турци сваког странца стално нуде кафом и дуваном и да се ниједан спор не решава док се прво кафа натенане не попије“ (Винавер, 1965: 332). У дубровачким документима пореклом са Балкана помиње се и један београдски кафеџија на почетку 17. века. У аустријском Београду 1718. године кафане су биле потпуно уобичајена установа. По народности су, како тврди Душан Поповић, кафеџије биле редом Јермени и Цинцари (нав. према Винавер, 1963/65: 271). Средином 18. века, пише Фотић, већину београдских кафана су држали јаничари, и иначе познати као потрошачи свих врста алкохола, које су набављали из прека“ (Фотић, 2005: 284). Током друге половине 18. века у Београду је било најмање 20 кафана, а већина се налазила у Воденој вароши на Сави (Фотић, 2005: 271) Крајем 18. века кафане су биле центри народног и културног живота у Будиму, Осијеку, Новом Саду, Карловцима, Земуну...

У *Београду кроз векове* Душан Поповић је написао да су међу хришћанским кафанама у Београду најугледније и најуређеније поседовали Грци и Цинцари. Једна од најстаријих била је Хећим Томина која се налазила преко пута саборне цркве и била је патосана. Реч је о данашњој кафани код „?“ (Поповић, 1964: 465). Након прве трећине 19. века „и у кафане је почела продирати западњачка култура“, што се дало запазити и по „добром билијару с малим и великим куглама и такумови“ управо у Хећим Томиној кафани (Поповић, 1964: 465). Власници кафана су желели да им се дозволи да се у њиховим локалимa може и картати, али се томе успротивио кнез Милош наредивши „да они који хоће да се картају, нека иду у Земун па нека се тамо картају а у Србији то им се никако не допусти“ (нав. према Поповић, 1964: 465)

Једна од угледнијих кафана била је и ћир Тасина, који је био типични представник „културтрегера с југа“. Опис кафане и њеног кафеџије дао је Владан Ђорђевић у листу „Отаџбина“, који је сам „издавао“ како су га дирaли официри: „Та је кафана отворана рано изјутро. Око пет већ су били гости на окупу и до седам су се расправљала дневна питања и трговачки послови. Око седам се друштво растурало да се скупи по ручку на кафу, која се пила такорећи с ногу. Али се тај кратки рок накнађивао у вечер. Зими се чаршија већ затварала у четири и остатак времена до вечере проводио се код ћир Тасе. Трагичан крај овог симпатичног представника 'последњег Цин-

царина', био је и крај патријархалног чаршијског живота. Наступили су нови дани и нови људи са новим обичајима. Западна култура славила је тријумф своје победе над источном“ (Поповић, 1964: 465).

Холм Зундхаусен, у својој *Историји Србије од 19. до 21 века*, износи мишљење да је након три четвртине столећа своје самодржавности Србија била подељена на два дела: један предмодерни-рурални и други варошко-грађански „свет“ који је, са своје стране, предвојен на западни и славонофилски оријентисан део. Унутар предмодерног „света“ стагнирало је бројно надмоћније необразовано сеоско становништво које живи у сиромаштву, носталгично окренуто традицији. Варошко-грађански „свет“, с друге стране, био је имућнији слој сачињен од државних чиновника, политичара, предузимача, као и у иностранству школоване интелигенције, „свет“ окренут модерности (Зундхаусен, 2009: 206).

Постојала је изразита дуализација на релацији Београд – провинција. Слична тој дуализацији, у друштвеном смислу, постојала је и дуализација у оквиру самог Београда: градски центар - градска периферија. У центру Београда у свим сегментима од политике, преко културе до науке, европеизација је била сасвим уочљива, али њено зрачење на унутрашњост, па чак и на градску периферију било је недовољно: „реформе одозго су тешко доспевале даље од врха друштва“. Насупрот малој групи европски умрежених српских научника и танком грађанском слоју који је својим стилем живота био сличан грађанском слоју других европских градова, стајала је велика већина полуписменог и неписменог становништва. Већина није била припремљена да се понесе с појачаним изазовима које су собом доносиле демографске промене (аграрна пренасељеност...) и међународна конкуренција. Најамни рад је био маргиналан, а индустријско радништво малобројно. За разлику од тога, пауперизација и „прекаризација“ сељачких породичних газдинстава неумољиво су расли. Закон о окућју, уредба о еснафима или ограничења у обављању трговине и занатских услуга показали су се као делотворне препреке против развитка производних снага. Зундхаусен закључује „да нису грађански виши слојеви са својим баловима, литерарним салонима, ученим друштвима представљали реално постојећу Србију него су је представљали сељаци угрожени од привредно-социјалног колапса и мучени страховима за своју будућност“ (Зундхаусен, 2009: 207). Мари-Жанин Чалић је темељито проучила околности закаснелог развоја Србије у аграру и протоиндустрији у својој књизи *Социјална историја Србије 1815 – 1941*, на шта овде, нажалост, можемо само да скренемо пажњу. Књижевно-уметнички салони, који су опонашали француски културни модел, су преко средње Европе, дошли и у Београд. О њиховој појави у периоду од 1830-1940. је писала Тијана Чолак-Антић.

Мењајући ракурс, прелазимо са макронивоа модернизације друштва на микрониво кафане. Притом, поставља се питање: да ли је кафана у Београду крајем 19. и почетком 20. века била, као што је то био случај у западној Европи на прелазу из 18. у 19. век „први демократски простор“, „прва институционализација релативно слободне размене мишљења, отвореног политичког резоновања, касније и политичког организовања“ (Стојановић, 2008: 265)? Другачије речено, да ли су се у тој установи „формулисали први објективни захтеви нарастајућег модерног друштва“? На ова питања Дубравка Стојановић потврдно одговара наводећи следеће разлоге: зато што је, према тадашњим уредбама, кафана могла постојати само у градовима и тиме била једна од кључних институција урбаног живота, зато што је пре Првог светског рата била „једини израз нашег јавног живота“, зато што је кафанска публика у бољим престоничким кафанама била састављена претежно од младих људи школованих у иностранству, нежењених чиновника, официра и странаца и, најзад, зато што је била један од актера европеизације и космополитизације. У вези са космополитизацијом, Стојановић сматра да су жеље власника локала да кафане „крсте“ именима „Монако“, „Њујорк“, „Порт Артур“ или „Севастопол“ „говориле о потребама још веома затвореног друштва да се отвори“ (Стојановић, 2008: 268).

Анализа полифункционалности кафане најрељефније открива њену модернизацијску димензију. Кафане су имале важну социјално-економску функцију зато што су кафеџијама доносиле најбржи обрт и пословни успех. Број кафана је растао, а кафански живот је бујао. Описујући Београд 1896. године, британски путописац Вивијан је забележио: „Скоро свака друга кућа је кафана, а скоро свака друга радња је мењачница“ (нав. према Стојановић, 2008: 268). Савременици су сматрали да „кафеџија не може да пострада, а може да створи капитал“. Поред најсигурније зараде, кафане су имале и функцију берзе. Нушић је у књизи *Из полупрошлости* записао да су се у кафанама „збирали трговци, ту занатлије, ту чиновници, ту су се вршиле куповине и продаје, ту утврђивале погодбе, ту закључивали и отплаћивали зајмови, ту мењао новац, ту се ортачило и разортачивало“ (цит. према Стојановић, 2008: 270). Исто тако, кафане су биле места за лицитације, седишта појединих клубова и организација, еснафа и удружења, а неке од њих и позната стецишта криминалаца и одметника, најпоузданија места за скривање плена после пљачке (Стојановић, 2008: 270). Социјално-економски карактер кафане огледао се и у томе што су оне имале функцију берзе као стецишта одређених еснафа. У том смислу била је најпознатија „Еснафска кафана“ на почетку Скадарлије, готово званична радничка берза, у којој су се изјутра окупљали зидари, калдрмџије, циглари, тесачи и друге занатлије, као и они који су одатле одводили раднике на посао. Кафана

„Таково“ је била на гласу као глумачка берза, а кафаница „Чокот“ испод Калемегдан као винска берза.

Поред поменутих функција кафане су имале и изразиту културну функцију јер су се у њиховим баштама давале позоришне и водвиљске представе, одржавали концерти озбиљне музике, модерне музике, а на првом месту тингл-тангл. Београђани су први пут у својим кафанама угледали харфисте, мађионичаре, играли билијар и шах. У хотелу „Москви“ је, после 1906. када је саграђен, извођена музика Чајковског, Вердија, Штрауса, Вагнера и Грига (нав. према Стојановић, 2008: 271).

О томе да су београдске кафане биле актери модернизације сведоче следећи догађаји које наводи Дивна Ђурић Замоло: у њима је одигран први бал 1827, први страни виолиниста засвирао је класичну музику 1894, упаљена је прва сијалица 1880, пуштен је први филм 1896, основана прва опера 1908 (цит. према Стојановић, 2008: 271.). Кафане у Скадарлији, том „боемском рају“, су биле први литерари форуми у Београду и Србији у којима су се читале песме и други радови. За кафанским столом написао је Војислав Илић своју познату *Светосавску песму*, Ђура Јакшић, како су тврдили савременици скоро целу своју историјску драму *Станоје Главаш*. Стеван Сремац је ишао од „Орача“ до „Три шешира“ и записивао занимљиве разговоре и приче које би доцније уденуо у своју прозу. Чувени су и кафански дани хрватских имиграната Антуна Густава Матоша, посебно они у кафани „Дарданели“, и боемство Тина Ујевића, главне атракције песничког кружока у кафани хотела „Москве“.

Д. Стојановић је оценила да су кафане биле и „нека врста збирног места за све друге институције цивилног друштва“. У њима су оснивана удружења, покретане новине. Тако је, рецимо, масонска ложа држала јавно своја предавања у кафани Илије Коларца, а политички лист „Зрак“ уређивао се код „Дарданела“. Због блиских односа између кафеција и новинара у познатој „Позоришној кафани“ било је седиште Српског новинарског удружења“ (Стојановић, 2008: 273).

Веома уочљива је била и политичка функција кафане. Познато је да су многи важни догађаји из политичке историје Србије везани за кафане. Примерице, кафане „Велика пивара“ и „Српска круна“ биле су у конкуренцији у погледу одржавања Светоандрејске скупштине на кој су свргнути Карађорђевићи, а враћени Обреновићи 1858. године. Примирје између српске владе и турског команданта београдске тврђаве после бомбардовања Београда 1862. године потписано је у „Српској круни“... У кафани „Булевар која је имала највећу кафанску салу у Београду, на ћошку Македонске и Браће Југовића, 1895. године Српско трговачко удружење одржало је велики протестни збор против одлука Аустроугарске да затвори своја тржишта за српску робу. „Булевар“ је био једна од пет кафана из које су кренули

завереници да изврше преврат и убију краља Александра и краљицу Драгу 29. маја 1903. године. Ту је 2. августа 1903. одржан оснивачки конгрес Српске социјалдемократске партије. Из те кафане кренули су и студенти на велики протестни збор због убиства у затвору браће Новаковића, највећих политичких противника официра завереника.

Од времена Источне кризе (1876) кафане су биле „социјални кондезатори“ родољубивих осећања. Нушић сведочи да су у њима прикупљани новчани прилози за херцеговачке устанике, а у „Златном крсту“ су се уписивали добровољци и кретали на Дрину, Делиград и Јавор (нав. према Стојановић, 2008: 274). Познати новинар Предраг Милојевић сведочи да је у „Златној Морунџи“ (данас та кафана не постоји) у Каменичкој улици, била једна одвојена соба у којој су заседале комите и чланови удружења „Црна рука“, то јест „Уједињење или смрт“. Архитекта Бранко Бојовић, позивајући се на Дедијера, пише да су у тој кафани 1914. Принцип, Грабеж, Цигановић, Чабриновић, Шарац и други донели одлуку да убију аустроугарског престолонаследника Фердинанда (Бојовић, 1977: 194).

Кафане су играле истакнуту улогу и у страначкој историји Србије односно из кафана су потицале партијске политичке иницијативе. Страначки живот је прожео кафане. Знано се да су радикали највише седели код „Булевара“, а касније у најотменијем хотелу „Гранд“, либерали код „Златног крста“ док је самосталски клуб био у „Касини“, на Теразијама (Стојановић, 2008: 275). И домаћи и страни савременици су сведочили да је „страначки дух“ у Србији свеоман. Нешто слично се дешава, не можемо а да не приметимо, и почетком 21. века. Долазило је пре стотинак година до жестоких страначких обрачуна међу припадницима странака у којима су страдале и кафане као страначки симболи. Радикали су, пише Д. Стојановић, систематски физички нападали напредњаке од 1887, када је широм Србије убијено 140 напредњака у току „великог народног одисаја“ који је био освета за хапшење радикала после Тимочке буне (Стојановић, 2008: 277). Стога је разумљиво зашто Д. Стојановић критички оцењује тадашњу страначку политичку културу. Када једна странка гледа на другу странку не као на политичког противника него као на политичког непријатеља то само продубљује политички расцеп. Тај расцеп је, поред осталог, довео до тога да приврженици једне странке нису одлазили у кафане других странака што је блокирало улогу кафана као актера демократске јавне сфере и учинило да некад играју контраулогу у ширењу грађанског друштва у Србији. С тим у вези, закључак Д. Стојановић је песимистичан али исправан: „У Србији су преношене, и то веома брзо, све институције које су обезбеђивале ширење простора слободе и демократије на Западу. Ипак, због преовлађујуће предмодерне политичке културе, те институције су с временом почеле више да личе на своју нову средину него на своје

западне узоре. Друштвене групе којима би демократизација и модернизација биле питање опстанка никада нису стекле преовлађујућу снагу у српском друштву. 'Демократски експеримент' је остао пројект образоване грађанске мањине. Она није имала ни снаге ни одлучности да реформише друштво, па је демократија у српском друштву све више личила на кап уља на води: остала је ограничена у свом уском кругу из којег није могла да изађе, то јест није имала снаге да преплави цело друштво“ (Стојановић, 2008: 279).

За наш тему релевантни су и резултати запажених истраживања двоје млађих историчара Предрага Марковића, књига *Београд и Европа 1918 – 1941* о европским утицајима на модернизацију Београда, и књига Радине Вучетић Младеновић са индикативним насловом *Европа на Калемегдану* о утицају удружења пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“ на културни живот Београда од 1918. до 1941. године. Они се нису бавили кафанским питањем, али јесу другим установама београдског грађанског друштва. За ову прилику издвојићемо само један од закључака П. Марковића који гласи: „На делу је извесна 'енклавизација'. То је процес претварања Београда у оазу напретка у пустињи стагнирајућег аграрног друштва“ (Марковић, 1992: 205). Судећи по карактеристичном наслову своје књиге Р. Вучетић Младеновић се слаже са закључком П. Марковића. Она је убедљиво показала како је удружење „Цвијета Зузорић“ током скоро дводеценијског деловања „успело да створи јак културни центар из кога су се шириле проевропске идеје и који је приближио дух Запада Београђанима“ (Вучетић-Младеновић, 2003: 218). Рекло би се да метафоре „кап уља на води“, „енклава“, „оаза“ и „Европа на Калемегдану“ имају у основи исто значење које се своди на ограничене могућности модернизацијског утицаја Београда, или западњачке београдизације, на развојни пут србијанског, па и југословенског друштва у целини.

П. Марковић је у књизи *Београд између Истока и Запада 1945 – 1965* показао, поред осталог, да је почев од друге половине прошлог века београдска свакодневица била претежно под утицајем Запада, али да је у политичком и идеолошком смислу Београд и даље био под преовлађујућим утицајем Истока, тј. Совјетског Савеза. Све до пада Берлинског зида 1989. године Београд, као и цела земља чији је био главни град, су се позиционирали „негде између“ или су били „нешто између“ Истока и Запада, стално у једној амбивалентној позицији. Другим речима, социјалистичка модернизација је била полумодернизација, пребацивала је масовно људе из аграрног сектора у индустријски, али је била полумодерна (недовршена), јер је укинула тржишну привреду и политички плурализам. Таква модернизација је доживела слом у свим друштвима Источне Европе. Показало се, наиме, да је „социјализам најдужи и најтежи пут од капитализма до капитализма“.

Анализирајући романе Пекића, Селенића, С. Велмар-Јанковић и других српских писаца, Дејвид Норис закључује да се њихове бројне приповести баве „ крајем Другог светског рата и доласком партизана у Београд, чији је циљ да униште све трагове предратног града, Заиста, један од мотива који се понављају у овим романима је слика самог града. Град и село представљају две супротне знаковне структуре у српској култури. Прва је повезана с космополитизмом, Западом, цивилизацијом, док се друга повезује с провинцијализмом, Балканом и примитивизмом“ (Noris, 2002: 213-214).

Света Лукић, с друге стране, пише да „кафана није било целих неколико година по завршетку рата. У име свих мензи и гершли, за које послератни колективни гладни полет није ни хајао: задубљен у виђење будућности, хранио се и забављао осећањима и менталним идеализмом. Постојали су само 'локали затвореног типа', њих неколико, углавном на местима најугледнијих предратних хотела и клубова Предвођени *Majestic* – ом, свеједно да ли су схватани као идеали којима се тежи или као презрене вредности, углавном су се налазили поред матице стварности, мада су њихова пригушена и веома примамљива светла можда понекоме указивала на привременост тог радикалног стања“ (Лукић, 1995: 8).

Али, кафане су се од пролећа 1954. године јавиле и брзо размножиле „као масовни сведоци мирнодопства, права на приватност себе, на мали предах од друштвене ангажованости, на 'квалитетнију' исхрану, вајну разоноду. Нову? Адекватнију? Таман посла!“ (Лукић, 1995: 9).

Погледајмо шта наш писац са социолошком маштом има још да нам саопшти: „Кафане су увек за мене биле и остале, поред репрезентативног места за јело и провод са песмом, изнад свега велике *причаонице*. Почело је то у пола гласа, с обзиром на садржај прича из преосетљиве блиске прошлости и не мање деликатне садашњице. Са својом генерацијом, имао сам прилике да чујем ствари које нисам нигде друго прочитао ни уопште сазнавао: о четницима, Сремском фронту, информбировцима, емигрантима, итд. Сваку кафану запамтио сам по некој јаркој анегдоти или причи о некој личности и групи блиских људи (Лукић, 1995).

Добар део свог живота, скоро четрдесет година, Лукић је редовно бивао у најбољим и најпознатијим београдским кафанама, дружио се ту и пријатељевао са многима из своје генерације, али и са млађима и старијима од себе. Били су то углавном људи из средњих друштвених слојева, интелектуалци, најчешће домаћи (нолитовци и делаша – модернисти) и страни писци, глумци, сликари, људи са универзитета, историчари, правници, филозофи, социолози, критичари, новинари, дипломате, спортисти, боџи, али и шефови и власници кафана, певачи/це, свирачи, келнери („... човек у ствари проживи добар део свог живота са келнерима као са правим, интим-

ним пријатељима“), „ориђинали“, политичари, најчешће бивши, итд. Међу свим овим људима било је знатно више мушкараца него жена. У кафани је, дакле, постојала „владавина мушкараца“, али су и жене, понекад и несвесно, показивале своју чудесну моћ тако што су и ма-чо мушкарце бацале у карасевдах и дерт, а каткад и у пијану тучу. Жене су, наравно, посећивале кафану, али су биле малобројнији део њене публике.

Многи Лукићеви знанци из кафане били су припадници београдске уметничке и интелектуалне елите. Ванкафанске школске, генерацијске, комшијске, сродничке, емоционалне и професионалне везе у кафани су се само шириле и уткивале у ширу „чаршијску“ социјалну мрежу, која је, а нарочито њено уже језгро, на тај начин учвршћивала и богатила свој социјални, културни, па и политички капитал. На тај начин су кафане постајале амбијенти преплитања приватног и јавног живота. Појединачни и породични приватни живот су имали своје продужетке у кафани. Многе „животне историје“ познатих и мање познатих мушкараца и жена су испричане на страницама Лукићеве књиге. Међу Лукићевим кафанама, било је и неколико оних, додуше ван „круга двојке“, чије је „друштво било 'чудна корпа мешане рибе.“, или оних у којима су били измешани „продавци, препродавци и људи између једних и других. Обашка женске – половњаче разних година“ (Лукић, 1995). Посетиоци бројних, и централних и периферних, кафана били су, понекад, и полицајци у цивилу. „Они који су носили по кафанама цвеће, па затим кикирики и ушећерено воће били су у своје доба полицајци који су трагали за сумњивим особама, често на основу фотографија. То се бар тако истраживало и улазило у траг. Наравно, то делује наивно као и она врста њушкала која су се појављивала у кафани, обично са *Вечерњим новостима* у руци, које су се затим отварале и уз кафу помно читале али обично само једна страна“ (Лукић, 1995: 20).

У „*Похвали на рачун кафанског храма*“, уводном тексту књиге о кафанама, Лукић каже да су њега и његове вршњаке још као студенте, почетком педесетих година минулог века, глумци на велика врата увели у кафану; „из позоришта смо ушли у кафану, и наметнула нам се убрзо уместо позоришта, као једино право национално позориште“. Лукић, иначе веома образован, готово сигурно није читао Гофмана, али малочас наведени цитат има, у ствари, неке елементе значења драматуршког приступа овог познатог интеракционисте, тј. схватања друштвеног живота као низа драмских наступа сличних онима у позоришту. Код Лукића позорница је кафана („Клуб књижевника“, „Мадера“ ...), актери су разни посетиоци кафане, често и глумци, његов пријатељ Љуба Тадић нарочито. „Погледајмо“ један парадигматичан „позоришни“ наступ, анегдоту у виду скеча. Овде је дужи цитат просто неопходан: „Једне вечери Љуба и ја затичемо у „Клубу“ Васка Попу и Зорана Мишића који су позвали на вечеру

Мирослава Крлежу као представници млађих писаца и интелектуалаца, желећи да га одвоје од сталног његовог друштва – Марка Ристића и „Окете“, тј. Оскара Давича са још неким политичарима. Крлежа је дошао из „Мажестика“ нешто пре својих домаћина, двојице планираних и двојице непланираних, али које је такође од раније знао. Онда је кренуо још један од многобројних разговора о несрећној нашој средини и нашим менталитетима, у коме су Васко и Зоран предњачили на свој споровозни начин, подучавајући све присутне, као и обично: 'Па побогу Крлежа, не може то тако!' итд. Крлежа, који је брзањац и лако губи нерве, ускакао би, и он као редовно, истим речима: 'Али, молим вас лијепо, све је то већ одавно написано, постоје књиге ... само нитко не чита ...' (подразумева се да је реч о Крлежиним књигама). 'И, уосталом, господо знате ли ви уопће како функционира парна машина?' 'Какве то везе има?' 'Молим вас, обична парна машина ... Изволите.' . Згледају се њих двојица, па туц-муц. 'Наравно, ни то не знате.' 'Хајде, Љубо, објасни господи!' 'Ма ја, откуд ја ...' – буни се Љуба. Али, Крлежа, виртуозно, као професор кад 'вади' симпатичног ђака, изведе ствар тако као да то Љуба зна. 'Видите, господо моја, један глумац зна. А ви не.' Подтекст је био јасан – да се не праве да разумеју суштину наших међународних односа, специјално у култури. И тако се расправа заврши тријумфом Крлежиним.“ (Лукић, 1995: 17)

Да би био јаснији Гофманов *драматуршки модел*, треба скицирати неколико појмова који карактеришу тај „жанр“ симболичког интеракционизма Пођимо од *саосећајне интроспекције* као социолошког метода који од истраживача захтева да се уживи у позицију актера које проучава и да схвати ко су ти актери и о чему они размишљају, и тако покуша да разуме значења и мотиве који леже у основи људског понашања, затим *сопства* као производа драмске интеракције између актера и публице, *управљања утисцима* – технике које актери користе да одрже одређене утиске упркос проблемима с којима се сусрећу, *личне фасаде* – опреме коју публика поистовећује с извођачима и очекује од њих да је носе са собом, *изгледа* – начина на који извођач изгледа када наступа пред публиком; посебно се односи на оне елементе који откривају извођачев друштвени статус, *манира* – начина на који извођач говори публици коју врсту улоге намерава да игра у одређеној ситуацији, *дистанце према улози* – степена до којег се појединци одвајају од улога које играју, *мистификација* – настојање извођача да збуни публику ограничавајући контакт који има с њом; прикривање свега онога што је претходило представи, до *тима* – сваког скупа појединаца који сарађује изводећи неку представу и *свлачионице* - места где до изражаја долазе разни облици неформалног понашања који на бини никада не могу да се виде (Рицер, 2009, 220-229).

Потребно је да издвојимо, из Лукићевог „водича“ за кафане, неке од београдских кафана из друге половине минулог века које су културно, па и политички најрелевантније и које су својим зрачењем далеко превазилазиле београдски атар. „Прва кафана за нас, у сваком погледу, најбоља међу свима, био је и остао до данас *Клуб књижевника*, практично 'кафана код Иве и Буде', у подруму Француске улице 7, где се налазе просторије Удружења (некад и Савеза) књижевника“ (Лукић, 1995: 15). Била је то кафана од угледа који је прелазио границе Београда, Југославије и сезао до Европе. „Клуб“ је био омиљено стециште интелектуалаца, дипломата и новинара, домаћих и страних. Међу страним гостима било је и нобеловаца у друштву са Андрићем, до позоришних и филмских глумица у време БИТЕФ-а, ФЕСТ-а и БЕМУС-а. „Мадера“ је била, сматра Лукић, после „Клуба“ најгласовитија кафана у послератном Београду. У њој су „столовали“, поред осталих, глумац Љуба Тадић, Аца Обрадовић, Ратко Дражевић, Крцун Пенезић, Цуне Гојковић. Та кафана је била стециште страсних звездаша. Лукић наводи да је Миљенко Смоје написао у *Ферал трибјуну*: „Што би волио један дан поћ' у *Мадеру*. За видит што ми раде они курбини синови: Аца Обрадовић и Љуба Тадић“. Глумац Тадић је из „Мадере“ гостовао код „Два јелена“ у време студентског покрета 1968. године. Био је ту уз Љубу и Света Лукић, Вук Крњевић и Драгослав Михаиловић и млађи шездесетосмаши: Небојша Попов, Аца Илић, Лаза Стојановић, Мирко Кларин, Фране Цетинић ... Драгољуб Мићуновић је Лукића, који је због боравка у Чехословачкој неколико дана каснио за догађајима, упознавао са београдским збивањима у Студентском граду и на Филозофском факултету. А два стола даље од њих, однекуд, је седео Дража Марковић са својим друштвом из Градског комитета СКЈ. У „Два јелена“ је Лукић проводио многе дане и вечери као у „кујни и гостинској соби“; био је то „важан и нежан пункт“ у његовом животу. На раздаљини од једне трамвајске станице у старој па обновљеној „Видин капији“ окупљали су се Милан Кашанин, Милош Ђурић, Владета Јеротић, Војин Матић, Миодраг Павловић и Милорад Павић. Света Лукић сведочи да је ту седео „најинтелектуалнији сто његове епохе“ бавећи се „хуманом антропологијом“ на највишем нивоу. У „Шуматовцу“ су се налазили духовити Бећковић, Црнчевић, Душко Радовић, Лукић и други који су „непрекидно усавршавали своје усмено приповедање“ у чему је у „огромној београдској конкуренцији – мајстор над мајсторима“ био Влада Булативић Виб. „Сложна браћа“ прекопута зграде Треће мушке гимназије била је „историјски институт у сталном заседању и раду од предвечерја до касно у ноћ, такорећи до јутра“ (Лукић, 1995: 81). Власник кафане „Рибар“ Мија Алас, односно Миодраг Стефановић, је аутор књиге „Код Мије Аласа“ у којој је представио речју и сликом око 240 гостију међу којима су носиоци шти-

мунга ове кафане били Слободан Марковић, звани Либеро Маркони, Павле Вуисић, Стојан Аралица, Александар Дероко, Пеђа Милосављевић, Зуко Џумхур, Сава Богојевић, Недељко Гвозденовић, Алексеј Васиљев, Леонид Шејка, од писаца Васко Попа, Милош Црњански, Душан Матић, Божидар Ковачевић, Данило Киш, Душко Радовић, Момо Капор, Оскар Давичо, историчар Васа Чубриловић, па и Алберто Моравија. Ту су били радо виђени уметници Мира Траиловић, Слободан Алигрудич, Зоран Радмиловић, Драгутин Добричанин, Сима Јанићијевић, Тори Јанковић, Ратко Дражевић, као и певачи и свирачи Силвана Арменулић, Миодраг Јашаревић, Живан Милић, Сава Јеремић; новинари Васа Јакшић, Југ Гризел, Фране Барбијери, спикерка Гордана Бонети ... (Лукић, 1995: 57.

Чак и у овој делимичној и илустративној „евиденцији“ неких видова интелектуалног и културног живота у београдским кафанама и клубовима немогуће је заобићи „Дом омладине“, тачније делатност његових чувених трибина. И о њима поуздано сведочи Света Лукић, као хроничар и као учесник. Предавачи и учесници у дебатама су били: Света Стојановић, Животић, Љуба Тадић, Мићуновић, Никола Милошевић, Макавејев, Љуба Стојић, Руди Супек, Владо Готовац, Тарас Кермаунер, Димитриј Рупел, Станко Ласић, Георги Старделов, Касим Прохић, Славко Леовац, Александар Флакер, Игор Мандић, Предраг Матвејевић, Вјекослав Микецин, Михаило Марковић, Данко Грлић, Душан Пирјавец, Светозар Петровић, Виктор Жмегач, Милан Дамњановић, Андрија Крешић, Палавестра, Никша Стипчевић, Зоран Глушчевић, Мухарем Первић ... Ту је био цео „*Праксис*“, цела „*Филозофија*“, сви филозофи и теоретичари књижевности из целе Југославије. Нажалост, многе од поменутих личности нису више живе. Треба поменути да су се у „Дому омладине“ водиле прве расправе о Љотићу, Дражи Михаиловићу и Недићу, затим поводом књиге Станка Ласића *Сукоб на књижевној левици*, Исаковићевом *Трену 2*, о књизи Коче Поповића, о првим критичким књигама и песмама о Титу, итд.

Света Лукић и Љуба Тадић су бројећи београдске кафане стигли почетком 1990-тих до броја 200, од којег је Лукић издвојио „својих“ 100. Зоран Рапајић у „првом детаљном водичу“ *Београд без тајни* (2008) издвојио је укупно 137: ресторана, пицерија, казина и ноћних клубова. Ако се, специфичности ради, изузму казина и ноћни клубови остаје 77 ресторана које је поделио на: ресторане у Скадарлији (6), ресторане на води (17), националне ресторане (11), ресторане стране кухиње (20), рибље ресторане (16) и пицерије (7). Видљиво је да се стара турска реч кафана заменила новијом француском речју ресторан. Осим тога специјализација кафана и њихова не ретка бело-светска имена сведоче о глобализацији која је стигла до Београда.

У свом фрагментарном осврту на београдске кафане многе смо прескочили, неке су нестале, неке су се мекдоналдизовале до не-

препознавања, створили су се нови локали: кафићи, ресторани и кафићи у супермаркетима, кафане на савским и дунавским сплавовима, Интернет кафеи, собе за четовање, фејсбук ... Интернетска комуникација проредила је праву, непосредну, комуникацију. Умберто Еко с ваљаним разлогом упозорава: „Преко Интернета људи могу да успоставе контакт с другим људима. Је ли то адекватна замена за стварно, физичко присуство других, за право дружење? Никако! Интернет ће испунити друштвену функцију једино ако постане импулс за успостављање контаката међу људима који ће потом довести до истинског дружења. Кад Интернет стварно испуни ту улогу, то ће бити важна друштвена промена“. На другој страни, жута штампа, која је у ствари амерички градски изум између два светска рата, запахла је постсоцијалистички Београд и смањила значај кафанских трачерских секција. Да ли је због ових нових појава дошло до сумрака кафане, нарочито у њеном политичком смислу? Ако јесте, да ли је на то редуковање њеног политичког и културног значаја утицао и доминантни коруптивни „инвеститорски урбанизам“ новог „дивљег капитализма“ комерцијализујући из све снаге старо градско ткиво и тако озбиљно угрожавајући чак и оне кафане које спадају у заштићено културно наслеђе Београда? На ова питања се, углавном, може потврдно одговорити.

Шта се збило са политичким утицајем публике из „Лукићевих“ кафана? Може се рећи да су у Лукићево време и у поменутих кафанама, клубовима и на трибинама рођене идеје и иницијативе од значаја за актуелну постсоцијалистичку трансформацију, односно модернизацију србијанског друштва у којој су, кад се почела дешавати, као актери учествовале многе личности са горњих „спискова“, наравно, оне које су преживеле „године које су појели скакавци“ и оловне 1990-те, године распада Југославије, ратова, деоба и сеоба, међународне изолације и самоизолације, НАТО бомбардовања, разореног друштва и блокиране транзиције, и зашле у уздрману, и за Космет скраћену, постпетооктобарску Србију. Те личности су се најчешће страначки сврстале, приступиле више десници него левици, десном или левом центру, невладином сектору, „Првој“ или „Другој Србији“, више националистима него мондијалистима ... У сваком случају жестоко странчарење карактеристично за период пре Првог светског рата и међуратни период поново се успоставило у постсоцијалистичком периоду после 1989. године. Не располажемо подацима о томе колико су садашње београдске кафане и клубови страначки надзирани и подељени. Процењујемо да је тај надзор данас мање важан него у време пређашњег капитализма и титоизма зато што је сада много важније како страначки контролисати управне одборе и директоре разних јавних предузећа, установа, редакције електронских и штампаних медија, итд. Упркос томе, изгледа да ни кафане

нису сасвим изгубиле на важности и да ће се у политичком смислу ревитализовати, ако ни због чега другог оно због овдашњег менталитета и политичке културе који се спорије мењају од других ствари, али и због недовољне изграђености осталих демократских установа. Притом, наравно, не треба занемарити нараслу улогу кафана у појачаној туристификацији и комерцијализацији Београда у последњих десетак година.

Са друге стране, будући да је стопа урбанизације у Србији тек 1991. била 52%, а 2002. године 56%, тј. да је при дну листе бивших социјалистичких земаља Европе, поставља се питање да ли се Београд као једина метропола Србије опет налази у позицији оне „капи уља на води“ у односу на остале српске регионе или је та кап уља, пре свега због садејства Ниша, Новог Сада и Крагујевца, као и градова средње величине, попримила већу запремину па су се шансе за модернизацију (европеизацију) националне државе повећале.

Најзад, упутно је следити макросоциолошко гледиште Мари-Жанин Чалић која пише: „Стратегије развоја могу бити – како год банално то звучало – ефикасне само у зависности од унутрашњих и спољних услова на које наиђу. Оне се морају, оријентисати према постојећим а не према претпостављеним околностима. За данашње државе источног и југоисточног дела Европе, које потресају кризе, ово би значило, добронамерно, да ипак треба опрезно да испробају рецепте добијене из потпуно различитих историјских искустава. Познавање сопствене историје је зато озбиљна претпоставка“ (Чалић, 2004: 429). Трајан Стојановић је тачно оценио да је Балкан „прва и последња Европа“, али није доживео, као ни ми, да види да је Западни Балкан, укључујући и Србију, саставни део Европе. Надајмо се да ће такав сан о Европи неком од нас постати јава. Али, да би се тај сан остварио није довољна само срећа него и демократска свест и пракса свих нас, јер будућност је онаква каквом је чинимо.

Литература

- Бојовић Бранко, 1977, „Неки занемарени урбанистички проблеми“, у: *Београд – социолошка студија*, ИКСИ, Београд
- Braudel Fernand, 1992, „Čokolada, čaj, kava“, у: *Strukture svakidašnjice – materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb
- Винавер Вук, 1965, „Прилог историји кафе у југословенским земљама“, *Историјски часопис*, бр. XIV-XV, 1963-1965, Београд
- Вучетић-Младеновић Радина, 2003, *Европа на Калемегдану*, ИНИС, Београд
- Grafmeyer Y., Joseph J., 1979, *L'Ecole de Chicago*, Editions du champs urbain, Paris
- Ђорђевић Драгољуб, 2010, „Песма о крчми Церима“, у: *Од путање до ауто-страде*, Споменица Јована Ћирића, прир. Д. Ђорђевић, А. Костадиновић, Љ. Митровић, ЈУНИР, Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, Ниш
- Ђукић-Замоло Дивна, 1988, *Хотели и кафана Београда у 19. веку*, Београд

- Еко Umberto, 2000, *Intervju*, „Blic“, 22. sept., Beograd
- Елезовић Глигорије, 1938, „Кафа и кафана на Балканском полуострву“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књига XVIII, свеска 1-2, Beograd
- Зундхаусен Холм, 2009, *Историја Србије од 19. до 21. века*, CLIO, Beograd
- Лукић Света, 1995, *Сто мојих књига*, VMG, Beograd
- Marković J. Peda, 1992, *Beograd i Evropa 1918-1941*, Savremena administracija, Beograd
- Marković Predrag, 1996, *Beograd između Istoka i Zapada*, Службени гласник, Beograd
- Маширевић Бранко, 1996, „Београдски кафићи“, у: *Социологија forever*, прир. Д. Ђорђевић, Ниш
- Noris Dejid, 2002, *Balkanski mit - pitanja identiteta i modernosti*, Geopoetika, Beograd
- Павловић Стеван, 2004, *Историја Балкана 1804-1945*, CLIO, Beograd
- Пешић Весна, 1989, „Социјализам и модернизација: отпори промени и механизми заустављања друштвеног развоја“ у: *Деформације и границе друштвеног развоја*, ур. М. Ранковић, ИСИФФ, Beograd
- Поповић Душан, 1964, *Beograd кроз векове*, Beograd
- Rapajić Zoran, 2008, *Beograd bez tajni*, Admiral Books, Novi Beograd
- Ricer Džordž, 2009, *Savremena sociološka teorija i weni klasični koreni*, Службени гласник, Beograd
- Совиљ Милан, 2007, „Преплитање приватног и јавног живота – простор ваљевске пијаце и кафана између два светска рата“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, прир. М. Ристовић, CLIO, Beograd
- Spasić Ivana, 2004, *Sociologije svakodnevnog života*, ZUNS, Beograd
- Stanojević Milena, 2009, *Institucija kafane i razvoj modernog društva*, diplomski rad, mentor M. Petrović, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Beograd
- Стојановић Дубравка, 2008, *Калдрма и асфалт – урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Удружење за друштвену историју, Beograd
- Stojanović Trajan, 1992, „Model i ogledalo predmodernog balkanskog grada“, у: *Između Istoka i Zapada – balkanski i sredozemni svetovi*, 2 knjiga, *Privrede i društva, trgovci, gradovi i domaćinstva*, Njujork, превод у рукопису Veselina Kostića knjige која ће се појавити у издању Equilibriuma, ур. Vlastimir Đokić, Beograd
- Stojanović Trajan, 1992, „Reči i stvari: o nekoliko istočnjačkih naziva kafana“, у: *Između Istoka i Zapada – balkanski i sredozemni svetovi*, 3 knjiga, превод у рукопису Zorice Hadži-Vidojković knjige која ће издати Equilibrium, ур. V. Đokić, Beograd
- Sulima Roha, 2005, *Antropologija svakodnevce*, ур. I. Čolović, Biblioteka XX vek, Beograd
- Tompson Džon, 2004, „Јавна сфера“, у: *Enciklopedija društvenih nauka*, том 1, прир. А. Курер и Дž. Курер, Службени гласник, Beograd
- Turza Karel, 1988, *Luis Mamford – jedna kritika modernosti*, ZUNS, Beograd
- Фотић Александар, 2005, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић, CLIO, Beograd
- Хабермас Јирген, 1969, *Јавно мњење*, Култура, Beograd
- Цвијић Јован, 1965, *Балканско Полуострво*, ЗИУС, Beograd
- Чалић Мари-Жанин, 2004, *Социјална историја Србије 1815-1941*, CLIO, Beograd

Sreten Vujović, Belgrade

**THE TAVERN PHENOMENON AND MODERNIZATION
Fragments on European, Balkan and Belgrade Tavern Life**

Summary

Starting from the triad: tavern – city – society/modernization, and first diachronically (from the 16th to 21st century) in this paper, the author generally and fragmentarily indicates the influence of the tavern as the public sphere of the individual, city and society as a whole in the European, Balkan and Belgrade sociocultural context. On the other hand, synchronically, on the basis of sociological intermingling of the micro level (tavern), meso level (city) and macro level (society), the light is shed on the role of the tavern as the first institution of the growing modern society in the formation and strengthening of modernization, which in some places occurs as an accelerated and more integral – Western Europe, and somewhere else as a belated, decelerated, unfinished, incomplete process – the Balkans and Serbia.

Key words: tavern, city, society, public sphere, modernization, Europeanization.